Court of Human Rights issued its keenly awaited judgment in favour of Nadia Eweida. In essence, all this shows that the ECtHR takes freedom of religion more seriously.

Key words: human rights, freedom of religion, religious discrimination, religious symbols, neutrality, proportionality, principle of equality.

DOI <https://doi.org/10.33766/2524-0323.86.31-41>

УДК 342.724 (4)

О. М. Литвинов,

доктор юридичних наук, кандидат філософських наук,
доцент, завідувач кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін і професійної психології

Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

(м. Сєвєродонецьк, Україна)

e-mail: llittvnn@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2257-22245>

ПРОБЛЕМА РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ ЯК ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ Й АКТУАЛЬНИЙ ЗМІСТ

У статті розглядається проблема релігійної свободи в контексті прав людини (людських прав). Досліджується історичний аспект взаємовпливу релігійної (іудео-християнської) та правової (буржуазної) свідомості в процесі формування ідеї невід'ємних прав людини в європейській культурі. Висувається думка-гіпотеза, згідно якої релігію в цілому слід розуміти й тлумачити з точки зору її об'єднуючої ролі, а не навпаки. Шляхами до такого розуміння є етимологія (слово «релігія» означає «зв'язок»), а також тлумачення релігійної свободи як одного із засадничих прав людини (поняття «право» в Новий час визначається через поняття «свобода»). Актуальність теми визначається реальним значенням релігійного фактора в сучасному світі, його впливом на культурний та політичний розвиток країн і народів, що сьогодні часто супроводжується конфліктами. Звернення до культурно-історичних джерел ідеї людських прав у філософії права Нового часу (доби Модерну) дозволяє обґрунтувати деякі положення, що пов'язують ідею прав людини з ідеєю релігійної свободи через розуміння рівності прав і свобод кожної людини. Ці ідеї невід'ємних природних прав людини розроблялися насамперед в класичних творах Г. Гроція, Т. Гобса, Б. Спінози, Дж. Лока, Ш. Монтеск'є, З. Пуфендорфа, І. Канта, Г. Гегеля та деяких інших мислителів Нового часу. Усі ці ідеї в цілому, об'єднані поняттям «свобода», дозволяють обґрунтовувати доцільність загальної постановки питання про можливість використання поняття релігійної свободи для вирішення інших проблем культурного розвитку, перш за все правового. Важливим фактором є такий, що саме ці правові ідеї є основою сучасного конституціоналізму і їх відбито в Конституціях переважної більшості держав світу.

Ключові слова: свобода, релігійна свобода, право, людські права (права людини), рівність, правосвідомість, філософія права, культура, історія.

Постановка проблеми. Проблеми релігійного життя та зокрема релігійної свободи в різноманітних її проявах набувають у сучасному світі

надто великого значення, зважаючи на вельми гострі способи їх вирішення. Проте вони принципово суперечать самій природі релігії. Передусім якщо спиратися на етимологію, тобто значення слова при його походженні, то воно означає «зв'язок». Таким чином, йдеться про спосіб об'єднання людей, а не їх роз'єднання, спосіб, що відповідає найвищим духовним якостям самої людини. Отож маємо досить прикрі приклади тривалого протистояння як свідчення фактично ігнорування цих духовних якостей, що говорить про якусь непереборність того тваринного начала в людині, про яке писав ще Арістотель. Жалливі повідомлення про протистояння людей однієї віри і навіть однієї конфесії постійно актуалізують проблему релігійної свободи, як то події в Афганістані чи на Донбасі. Це вимагає звернення до витоків ідеї релігійної свободи, насамперед в європейській культурі, оскільки саме вона була серед засад того, що ми сьогодні називаємо правом, а також правами людини й правовою державою. Іншою стороною проблеми є особливе значення для формування свідомості й культури та, відповідно, правосвідомості та правової культури будь-якого народу.

Аналіз досліджень і публікацій. Оскільки вагомим і головним аспектом цієї розвідки є правовий, то ми вкажемо на авторів, чії праці й думки сприяли формуванню позиції щодо релігійної свободи та формування правосвідомості. Насамперед ми будемо спиратися на авторів, які в історії філософсько-правової думки зокрема і в правознавстві в цілому. Серед них Г. Гроцій, Т. Гобс, Б. Спіноза, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є, З. Пугендорф, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель та деякі інші мислителі нового часу.

У своїх дослідженнях автор статті також спирався на праці сучасних вітчизняних філософів, насамперед на роботи методологічного, а також історичного характеру. Це такі автори, як: Є. Бистрицький, В. Горський, О. Єременко, С. Здіорук, С. Кримський, Ю. Павленко, М. Попович, В. Пролеєв, О. Хома, В. Шамрай, Н. Яковенко та інші. Також на загальні концептуальні положення нашої позиції мали вплив філософи права, як-от: О. Бандура, О. Балинська, В. Бачинін, В. Бігун, С. Максимов, С. Меленко, С. Рабінович, С. Сливка, Е. Соловйов, О. Тихомиров, В. Чефранов. Значної ваги формуванню позиції надали також праці багатьох теоретиків права, серед яких є наступні: Д. Вовк, А. Ковбан, Д. Лук'янов, М. Козюбра, В. Малишко, В. Опришко, О. Петришин, П. Рабінович, Г. Сергієнко, О. Скакун, В. Сіренко, О. Фрицький, Ю. Шемшученко, Л. Ярмол. Утім, проблема релігійної свободи, поєднаної з правом, як можливого інструменту подолання сучасних конфліктних ситуацій через непорозуміння релігійного характеру, не розглядалася. Отже, актуальність статті можна визначити як пропедевтичне викладення міркувань, що стосуються всього комплексу ідей, які лежать в основі доктрини прав людини, розробленої мислителями нового часу, і як обґрунтування доцільності загальної постановки питання про можливість використання проблем релігійної свободи для вирішення інших питань культурного розвитку, насамперед правового.

Формування цілей. Актуальність теми має бути обґрунтованою з двох позицій. Перша як така, що має метою довести можливість раціонального

діалогу та компромісу зі спіранням на історичні засади формування правосвідомості на ґрунті відмови від безапеляційності щодо суджень про істинність того чи іншого віросповідання. Тут непересічну роль відіграли ідеї персоналізму в їх початковому вигляді як постулювання думки про рівність прав кожної людини (у тогочасній термінології – індивіда). Друга позиція має показати неперевершену роль права у вирішенні також і цієї проблеми, оскільки в культурно-історичній ретроспективі маємо дієвий аж до сьогоднішнього приклад втілення релігійної свободи як засадничої ідеї свободи взагалі. Значущість цієї думки неймовірно посилюється тим загальновідомим фактом, що саме з часів обґрунтування необхідності релігійної свободи, тобто в новий час, або добу модерну, право починають визначати через поняття свободи, незважаючи на всі умовності, пов'язані з часом чи то культурно-національними особливостями. Зауважимо, що до цього воно пов'язувалося переважно з поняттям справедливості).

Таким чином, актуалізація понять свободи, зокрема релігійної свободи, та індивіда (персони) дозволяє повернутися на тло права або такого його розуміння, яке робить бульш виразними та навіть очевидними примітивізовані підстави різних ситуацій протистояння релігійного характеру, викриваючи їх відверто середньовічний зміст. Зокрема йдеться про дії з апеляцією до низьких інстинктів, які за суттю є наслідками не релігійної свідомості в прямому і точному її сенсі, а результатом впливу такої людської інституції, як церква. Постійні порушення морально-етичних настанов відповідно до християнського світоглядного імперативу, як-то «не вбивай», дозволяють сумніватися в щирості тих, хто вважає себе християнином (апелюємо до релігійної системи, світоглядні основи якої є нам відомими). Іншими словами, є підстави говорити про ідентичність християнства або чи доцільно взагалі ставити питання про існування християн, якщо спиратися на релігійно-моральну спадщину самого Христа [1]. Питання релігійної свободи й свободи взагалі тоді постає лише одним із актуальних. Саме про це йтиме мова в цій статті.

Виклад основного матеріалу. Головне в обґрунтуванні доцільності постановки проблеми про роль релігійної свободи у формуванні правосвідомості є, на наш погляд, апеляція до людського в людині, що поєднується в понятті культури, тобто того, що відрізняє нас від інших істот. Різниця її насамперед уявлення та впевненість в існуванні визначених духовних сутностей, які мають регулювати людське життя та охороняти людину від негараздів, що постійно її супроводжують. Цей міфологічний шар свідомості трансформувався в дві основоположні її характеристики, відомі як раціональне та ірраціональне, тобто нераціональне. Перше для свого ствердження потребує доказів, друге – віри (те, що І. Кант показав неможливість існування першого без другого не суперечить цьому положенню, бо йдеться про щось одне – людину).

Незважаючи на принципову відмінність цих двох шарів свідомості і водночас іпостасей існування людини, є й таке, що їх об'єднує. Насамперед це правила, які були вироблені в межах тієї чи іншої спільноти. Вони ж були відбиттям того рівня культури, який характеризував таку спільноту. З точки

зору суто культурної будь-що, у тому числі, правила, свідчать про ту відстань, яку пододала людина як рід, тобто певна спільність людей, у своєму розвитку від засад суто біологічних або тваринних до раціонально обумовлених (розумних) або людських (культурних). Від побуту, включаючи гігієну та санітарні норми в цілому, до політики й права людство постійно шукає можливості якнайкращого вирішення проблем, якщо спирається на раціональні (розумні, найбільш ефективні тощо) засади своєї діяльності. Одним з головних результатів цього було те, що можна назвати процесом персоніфікації, тобто надання окремим, а потім і всім індивідам рівних можливостей самовираження та діяльності на власний розсуд. Правила, що забезпечували результат цього процесу отримав назву прав людини або людських прав, а ключовим словом у розумінні підвалин формування таких правил (законів, що втілювали це право) було слово «свобода». Воно стає ключовим у визначенні самого права в цілому, іншими словами, найкоротше визначення права в Новий час виглядає так: «право – це свобода». Різні варіанти, включаючи й розуміння самої свободи, не міняють суті такого визначення. Класичним визначенням, точніше одним з таких, що можна назвати класичним, є визначення Т. Гобса: «Право – це свобода щось робити або не робити» [2, с. 124].

Таким чином, людина звільняється від перепон станового суспільства, тобто такого, де різні стани мають і різні права або можливості діяльності. Історично попереднє суспільство (беремо Європу з відомих причин) є суспільство середньовічне, а його головною характеристикою, як хрестоматійно відомо, є підкореність усіх сфер людського буття релігії, а в організаційно-регулятивному (правовому) аспекті – церкві. Тотальний контроль з боку церкви мав своє обґрунтування, але це не є нашим завданням для обговорення. Єдине, на що слід звернути увагу, так це на те, що такі церковні зазіхання на всі сфери буття людини мали не тільки негативні наслідки. Скажімо, церква зіграла видатну роль у розвитку науки та освіти (правда, якщо йдеться про християнство, то це стосується переважно католицизму та протестантизму, а не ортодоксальної, тобто православної церкви). Для нас же особливе значення мають інші напрями зазіхань церкви, якщо йдеться про Європу, а саме претензії на владу в державі. Більш докладно це питання ми розглядали [3, с. 287-288; ін.]. Слід зазначити, що воно досить докладно досліджувалося теоретиками, істориками та філософами права в західноєвропейських країнах, зокрема Г. Берманом [4, с. 61-118; особл. див.: с. 95-101; див. також: 5]. Основним висновком з цього був такий, що стосувався також свободи, причому йшлося не тільки про привілейовані стани, а й про всіх християн, тобто про кожную людину. Це одне з найважливіших досягнень, що лягли в основу західної цивілізації в цілому, і що ніколи не відчували народи, які належать до східного ареалу культур. Вормський конкордат 1122 року став символом рівноваги впливу на державу церкви та світської влади [6, с. 11], хоча боротьба в цьому напрямку продовжувалася ще декілька століть. Тут для нас цікавою є оця історична зануреність ідеї врівноваження впливу церкви і, як тоді казали, «князів», що,

безперечно, мало вплив і на стан широких (тоді переважно селянських) мас - можливість вибору між панамі поступово формувало відчуття свободи. Така загальна раціоналістична і гуманістична спрямованість поширення свободи не могла не вплинути і на головну та всеохоплюючу сферу буття тогочасної людини - на релігію, а для європейців - на християнство. Релігія є чимось природним для людини, оскільки, на думку Т. Гобса, вона відіграє роль пояснювального принципу окремих незрозумілих речей [2, с. 85]. Тому вона має над людиною велику владу. Різноманітність релігійних поглядів як спроб інтерпретації може вважатися формою подолання певного страху, чогось, незрозумілого, а значить, і способом пошуку свободи. Догматизація християнського вчення й переслідування інших точок зору як «єресей» було однією з характерних рис середньовіччя, і саме в новий час долається саме з позицій свободи інтерпретації, що насамкінець завершилося різними формами подолання панівних догматів й отримало назву протестантизму. Ця інтерпретація прямо спирається на тексти Святого Письма, але осягнення цих текстів стає індивідуалізованим, що також розширює межі свободи людини, тому можна вже говорити про свободу кожної людини.

Історія правової думки фіксує цей факт (ігнорований, до речі, радянською надідеологізованою юриспруденцією, що успадкувала значною мірою й юриспруденція пострадянська). Пов'язаний він з іменем першого генія правознавства в історії людства, який почав апелювати до права не тільки як до справедливості, а й як до свободи. Це Гуго Гроцій (1583-1645), який і персонально відчув екзистенціальне значення цього «солодкого слова - свобода». Утім, звертаємо увагу на таке, що сучасний німецький дослідник історії філософсько-правової думки Г. Гофман-Льорцер зазначає це як ренесансне тяжіння видатного голландського правознавця до свободи, але при цьому підкреслює, що «будь-яка оцінка має виходити з його розуміння теології» [7, с. 191]. Свою апеляцію до свободи як необхідності людського буття Гроцій обґрунтовував, і це було цілком у дусі того часу. Релігійна свобода і свобода громадянська починають наближатися одна до одної саме на тлі звернення до права, а раціональна складова поступово відіграє все більшу роль.

Автор уже наведеного першого, класичного за змістом, визначення права через поняття свободи Томас Гобс (1588-1679) надав нам у своїй головній праці, повна назва якої «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної і цивільної». Т. Гобспостійно звертається до Біблії, про що свідчить зокрема й назва твору, бо Левіафан - то є біблійське чудовисько. Знову звертаємо увагу також і на біографію видатного мислителя і державного діяча, яка свідчить, що такі життєві перипетії, як мігрування до сусідньої Франції, повернення до рідної Англії, пов'язані з католицько-протестантським протистоянням також, без сумніву, вплинули на таке визначення права. Пояснення звернення до свободи в цьому аспекті - лише «прагнення буржуазії до економічної свободи», що залишилося нам також ще з атеїстичних і міфологічно ідеологізованих радянських часів, і не може задовольнити вимоги наукового підходу без політично-ідеологічних упереджень. Тому перерахування класичних творів світової думки без

упередженості є настільки ж необхідним, як і переосмислення історії, спалюваної цією ж атеїстичною, міфологічно ідеологізованою та принципово аморальною, так званою радянською історичною наукою. Іншими словами, переписування історії, включаючи й історію думки (також і стосовно взаємовідношення і взаємодії релігійної й правової свідомості) є необхідною як просто повернення можливості її реставрації на більш адекватних реальності й на раціоналістичних основах.

Пантеїст Б. Спіноза (1632–1677) за своє прагнення свободи, включаючи й свободу релігійну, фактично заплатив своїм життям, і цей також екзистенційний сюжет може бути одним із пояснень появи ідеї, за яку ми всі зобов'язані геніальному філософові. Ідеться про невідчужування природних прав кожної людини, які можна сформулювати так: 1) право на існування та діяльність; 2) на свободу совісті та думки. Адже, як учить Спіноза в останньому розділі «Богословсько-політичного трактату» за назвою «Показується, що у вільній державі кожному можна думати те, що він хоче, і говорити те, що він думає», оскільки «кожний по найбільшому праву природи є господарем своїх думок» [8, с. 258–268]. Звертаємо увагу й на загальну назву твору, де бороняться ідеали свободи кожної людини, також свободи і релігійної, і громадянської, причому це, за Спінозою, є зобов'язанням держави.

Далі ми маємо говорити про англійського філософа та політичного діяча Джона Локка (1632–1704). Вплив на сучасників сформульованих ним ідей, як у правознавстві, так і в державознавстві, а особливо потім на політико-правові процеси наступних століть, є надзвичайним. Відзначимо тільки два основних пункти. Перший - це, так звана, «троїста формула прав людини», що є основою сучасного конституціоналізму: право на життя, свободу й власність. Ідеться про права безумовні: право на життя, право на свободу (в усіх її проявах, включаючи й релігійну, правда, як «віротерпимість» у межах християнства) та право на власність (мається на увазі власність приватна, власність кожної людини, включаючи й трансцендентальні її прояви, наприклад, думки та часу буття: останнє діалектично поєднує і право на життя, і право на свободу, точніше було б сказати, — свободи). Другий - це обґрунтована ним ідея розподілу функцій державної влади або «розподілу влади» на окремі й незалежні її «гілки» з метою забезпечення цих природних прав людини, насамперед свободи. Ця ідея «розподілу гілок влади» стала якісно новим кроком оформлення тих думок та пропозицій, що мають глибоку історичну традицію від Аристотеля, Полібія та Ціцерона стосовно розрізнення функцій магістрату або так званої «змішаної форми» держави як найкращої, а це означало завершення певного етапу розвитку культури людства в напрямку пошуку інструментів забезпечення особистої свободи кожного індивіда за умов рівного до неї відношення. І тут знов, як і у Г. Гроція та Б. Спінози, слід відзначити особисту мужність цього філософа, який неодноразово ризикував життям (у прямому сенсі цього виразу), причиною чого були його погляди, а точніше, твори, де вони викладалися.

Утім, буде досить несправедливим, якщо в контексті проблематики, що тут виокремлюється, не згадати його попередників, які фактично створили той культурно-світоглядний контекст, що дозволив ідеям рівності та свободи знайти обґрунтування на високому теоретичному рівні в концепції Дж. Локка. Тим більше, що йдеться про стрижневі та вирішальні для людства ідеї, що потім найбільш яскраво втілювалися в «Декларації незалежності США» та французькій «Декларації прав людини і громадянина», і що їх вважають насамперед конкретизацією теорій природного права та раціоналістичної філософії Нового часу. Це є правильною думкою, але не досить повною, і з точки зору логічної, і з точки зору історичної. А ще більше – з точки зору культурологічної, якщо згадати, що спосіб буття людини в ті часи визначався насамперед, а точніше буде сказати, переважно і навіть виключно через ставлення до питань релігійних. З останніх людину хвилювало в першу чергу питання спасіння душі, а поступова втрата домінування середньовічного способу його тлумачення під тиском нових знань і відношень відбувалася за рахунок того зростання значення індивіда, що ми можемо означити як посилення тенденцій персоналізму, нехай це і буде в початковому вигляді (згадаймо те величезне значення, яке надавалося поняттю «індивід», крайнім художнім виразом якого була славнозвісний образ Робінзона Крузо).

Іншим боком таких процесів, що відбулися в надскладнішому комплексі процесів із загальною назвою «реформація», було оформлення таких тенденцій персоналістичного характеру в способи взаємодії та можливості співіснування людських спільнот. І на цей аспект звертають увагу відомі спеціалісти з історії філософсько-правової думки, хоча йдеться, звісно, про ідеї насамперед релігійного характеру. Тому, крім наведених раніше постатей видатних мислителів, слід згадати й діячів релігійних, які мали величезний вплив на формування правової свідомості саме через декларування свободи віросповідання або свободи релігії. Насамперед це німець Мартин Лютер і англієць Джон Лілберн, які в історії суспільно-політичної думки отримали своєрідні почесні титули «апостолів свободи»: їхнє відстоювання свободи релігійної, за всієї умовності та своєрідності, притаманні їхнім часам, було серед наріжних каменів того рівня правової свідомості, що ми сьогодні пов'язуємо з поняттям людських прав і правової держави (а ще частіше правової та соціальної).

Французький просвітитель, філософ і юрист Ш. Л. Монтеск'є (1689–1755) залишив наукову спадщину, яку вже майже три століття вважають за необхідне вивчати представники різних професій (філософи, правники, соціологи, історики, спеціалісти з державного управління), а його варіант розподілу державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову – і до сьогодні є таким, що домінує в конституційній практиці переважної кількості держав світу. Сам він цю теорію називав «формулою свободи», а його визначення свободи як усвідомленої необхідності й досі залишається неперевершеним внеском у розуміння того людського, що протистоїть різним формам силового, тобто насильницького поневолення. Залежність людських законів від клімату та звичаїв [9, с. 353] (а останні, як відомо, надто

часто мають міфологічно-релігійні коріння) поєднують свободу людської думки та прагнень з природною необхідністю в загальному розумінні свободи. У цьому контексті він докладно аналізує й рабство [9, с. 361-392], домашнє й політичне, і сам «дух рабства», чого позбулися народи європейські, але що залишилося притаманним народам азійським, включаючи й «московитів», які «дуже легко продають себе в рабство», «оскільки їх свобода нічого не коштує» [9, с. 366].

На німецьких теренах дух свободи людини та втілення його в різних сферах, насамперед релігійній та правовій, пов'язаний з іменами Замуєля Пуфендорфа (1632–1694), Іммануїла Канта (1724–1804) і Георга Гегеля (1770–1831). Ці представники протестантської думки довели значення свободи для людини, яка вже високо підняла голову в усвідомленні своєї значущості за умови щирого служіння Богові, насамперед своєю працею. Служіння Богові через будь-яку, але обов'язково сумлінну працю є умовою забезпечення свободи кожного, хто вважає себе справжнім християнином. Рационалістичне втілення цієї світоглядної парадигми стає справжнім людським правом, що забезпечує через закон на тлі цієї свободи також і гідність кожного індивіда. На думку цих видатних німецьких філософів права свобода, як зазначає відомий історик філософської думки А. Чанишев, є ідеєю, що надає смислову цілісність сучасній їм епосі [10, с. 433]. Тут ми бачимо вже значною мірою поєднані в єдиному понятті свободи, як свободи людини, що забезпечується правом, - і свободу релігійну, і саме правову свободу. Тоді державі залишається як обов'язок оформлення цієї свободи у відповідних законах.

Висновки. З усього викладено вище виходять наступні висновки:

1. Розгляд проблеми релігійної свободи як питання формування правосвідомості в культурно-історичному та актуальному ракурсах виглядає доцільним, оскільки надає можливість виокремити ті теоретичні та філософсько-світоглядні аспекти, які спрямовують практичні дії в сфері забезпечення людських прав щодо забезпечення свободи кожної людини без обмеження культурно-релігійними традиціями будь-якої конфесії.

2. Доведення фактичної ізоморфності ідей релігійної свободи і свободи взагалі, що лягло в основу основоположної тріади людських прав, які є фундаментом сучасного конституціоналізму (право на життя, свободу і власність), може дозволити використати цю думку як положення для обґрунтування позиції щодо подолання обмеженості різних точок зору, включаючи й точки зору сторін, що конфліктують на тлі світоглядних уподобань і розбіжностей.

3. Еволюція поглядів на свободу окремої людини (індивіда) історично і логічно доводить шлях наближення розуміння релігійної свободи і свободи правової протягом історичного періоду нового часу, що завершується, спробами обґрунтування ідеї прав людини через раціоналізацію такого розуміння. Результатом цієї раціоналізації у філософії права нового часу можна вважати спроби світоглядного обґрунтування свободи як невідчужуваного природного права кожної людини, які почали втілюватися і в юридичній площині, формуючи нову правову реальність. Ці процеси скоріш за все не є завершеними і залишаються актуальними для багатьох країн, що стали на шлях розбудови

правової держави, включаючи й Україну. Проблеми, що утворюють зміст цих процесів, мають вирішуватися не тільки на рівні філософії права, теорії держави і права, а й у змістовній площині галузевих юридичних наук, насамперед конституційного, адміністративного та цивільного права, що надасть можливість переведення їх у практичну сферу.

Використані джерела:

1. Ганеграаф, Воутер. Мрії про теологію та реальність християнства [пер. з англ. К. Зорі]. *Філософська думка*. 2013. № 3. С. 92-116.
2. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. [пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., автор вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов]. Москва: Мысль, 1991. Т. 2. 731 с.
3. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення. Луганськ: Янтар, 2014. 800 с.
4. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: перек. с англ. Изд. 2-е. Москва: Изд-во МГУ; Изд. группа ИНФРА•М, 1998. 628 с.
5. Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии [пер. с англ. Д. Шабельникова, М. Тименчиков]. Москва: Моск. шк. полит. исследований, 2008. 464 с.
6. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід. *Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти*: У 2 т. Т. 2. Львів: Свічадо, 2001. 376 с.
7. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера: пер. з нім. / [ред. Є. Причепій]. Київ: ТанDEM, 2002. 584 с.
8. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Избр. произв.: в 2-х т. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1957. С. 5-284.
9. Монтескье Ш. О духе законов / Избр. произв. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1955. С. 159-734.
10. Чанышев А. А. История политических учений. Классическая западная традиция (античность – перв. четв. XIX в.). Москва: РОССПЭН, 2000. 480 с.

References

1. Hanegraaf, Woter. (2013) Mriji pro teologiju ta realnist hrystyianstva. *Filosofska dumka*. 2013. № 3. S. 92-116. [in Ukrainian]
2. Hobbs Th. (1991) Sochineniia: v 2-h t. M.: Mysl, Vol. 2. 731 s. [in Russian]
3. Lytvynov O. M. (2014) Pravo iak fenomen kultury: sprobа filosofskjogo osmyslennia. Lugansk: Iantar. 800 s. [in Ukrainian]
4. Berman H. J. (1998) Zapadnaja traditsija prava: epoha formirovanija. Izd. 2. M.: Izd-vo MGU; Izd. gruppa INFRA•M – NORMA. 628 s. [in Russian]
5. Berman H. J. (2008) Vera i zakon: primirenije prava i religiji. M.: Mosk. shk. polit. issledovanij. 464 s. [in Russian]
6. Ielenskyi V. (2001) Religijna svoboda: ukrajinska realnist i svitovyi dosvid. *Religijna svoboda I prava liudyny: Pravnychi aspekty: u 2 t. T. 2. L.: Svichado*. 376 s. [in Ukrainian]
7. Klasyky politychnoji dumky vid Platona do Maksa Vebera. (2002) K.: Tandem. 584 s. [in Ukrainian]
8. Spinoza B. (1957) Bogoslovsko-politicheskij traktat. Izbr. proizv.: v 2-h t. M.: Gos. izd-vo polit. lit. T. II. S. 5-284. [in Russian]
9. Monteskje Ch. (1955) O dukhe zakonov. Izbr. proizv. M.: Gos. izd-vo polit. lit. S. 159-734.

10. Chanyshev A. A. (2000) Istorija politicheskikh uchenij. Klassicheskaja zapadnaja traditsija (antichnost – pervaja chetvert XIX v.). M.: ROSSPEN. 480 S.

Стаття надійшла до редколегії 09.04.2019

Литвинов А. Н.,

доктор юридических наук, кандидат философских наук,
доцент, заведующий кафедры
социально-гуманитарных дисциплин и профессиональной психологии
Луганского государственного университета
внутренних дел имени Э. А. Дидоренко
(г. Северодонецк, Украина)

**ПРОБЛЕМА РЕЛИГИОЗНОЙ СВОБОДЫ
КАК ВОПРОС ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ:
КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
И АКТУАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ**

Предлагается постановка проблемы религиозной свободы в контексте прав человека. Исследуется исторический аспект взаимовлияния религиозного (иудео-христианского) и правового (буржуазного) сознания в процессе формирования идеи неотъемлемых прав человека в европейской культуре. Выдвигается гипотеза, согласно которой религию в целом следует понимать и истолковывать с точки зрения её объединяющей роли, а не наоборот. Пути к такому пониманию является этимология (слово «религия» означает «связь»), а также истолкование религиозной свободы как одного из основоположных прав человека (понятие «право» в Новое время определяется через понятие «свобода»). Актуальность темы определяется реальным значением религиозного фактора в современном мире, его влиянием на культурное и политическое развитие стран и народов, которое сегодня часто сопровождается конфликтами. Обращение к культурно-историческим истокам идеи прав человека в философии права Нового времени (эпохи Модерна) позволяет обосновать некоторые положения, которые связывают идею прав человека с идеей религиозной свободы через понимание равенства прав и свобод каждого человека. Эти идеи неотчуждаемых естественных прав человека разрабатывались прежде всего в классических произведениях Г. Гроция, Т. Гоббса, Б. Спинозы, Дж. Локка, Ш. Л. Монтескье, С. Пуфендорфа, И. Канта, Г. Гегеля и некоторых других мыслителей Нового времени. Все эти идеи в целом, объединенные понятием «свобода», позволяют обосновывать целесообразность общей постановки вопроса о возможности использования вопросов религиозной свободы для решения других вопросов культурного развития, прежде всего правового. Важным фактором является также то, что именно эти правовые идеи лежат в основе современного конституционализма и отражены в Конституциях большинства государств мира.

Ключевые слова: свобода, религиозная свобода, право, права человека, равенство, правосознание, философия права, культура, история.

Litvinov A.,

doctor of laws, candidate of philosophy,
associate professor, head of the department
socio-humanities and professional psychology
Lugansk state university
of internal affairs named after E. O. Didorenko
(Sievierodonetsk, Ukraine)

**THE PROBLEM OF RELIGIOUS FREEDOM AS A MATTER
OF FORMATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS:
CULTURAL AND HISTORICAL FOUNDATIONS AND RELEVANT CONTENT**

The statement of the problem of religious freedom in the context of human rights is proposed. The historical aspect of the mutual influence of religious (Judeo-Christian) and legal (bourgeois) consciousness in the process of forming the idea of inalienable human rights in European culture is investigated. A hypothesis is proposed according to which the unifying role of religion as a whole, rather than any separate one, should be sought both through etymology (the word "religion" means "connection") and through the interpretation of religious freedom as one of the fundamental human rights (concept "Law" in modern times is defined through the concept of "freedom").

The relevance of this topic is determined by the real significance of the religious factor in the modern world, its influence on the cultural and political development of countries and peoples. Often it causes conflict situations related to the violation of human rights, which actually contradicts the essence of religion, if such a component as freedom is missed (freedom of conscience, freedom of religion, etc.). Appeal to the cultural and historical sources of the idea of human rights in the philosophy of law of the New Age (the Age of Art Nouveau) allows us to substantiate some provisions that connect the idea of human rights with the idea of religious freedom through an understanding of the equal rights and freedoms of every person. These ideas of inalienable natural human rights were developed primarily in the classical works of G. Grotius, T. Hobbes, B. Spinoza, J. Locke, S. Pufendorf, S. Montesquieu, I. Kant and G. Hegel.

G. Grotius, in his justification of natural law, directly resorted to arguments of a theological nature. T. Hobbes, speaking about natural laws and freedom, resorted to biblical images. J. Locke also appealed to the Holy Scriptures, like other geniuses of the philosophy of law of the XVII-XVIII centuries. The very idea of freedom, embodied in the state, G. Hegel called "the procession of God on Earth." To change the cultural environment of that time, the idea of religious freedom took small but necessary steps for the personal liberation of a person precisely through the formulation of his rights as inalienable, natural (understood and given by God) and equal ones.

The whole complex of ideas, united by the concept of "freedom", allows us to justify the feasibility of a general statement of the question of the possibility of using the issues of religious freedom to solve other issues of cultural development, especially legal ones. An important fact is that it is these legal ideas that underlie modern constitutionalism and are reflected in the constitutions of most countries of the world.

Key words: freedom, religious freedom, law, human rights, equality, justice, philosophy of law, culture, history.